

'ברִיךְ שְׁמִי': לתולדותיה של תפילה ארמית עלומה שנתגלגלה אל ספר ה'זוהר' ואל סידור התפילה

מאת

אבישי בר־אשר

התפילה הארמית 'ברִיךְ שְׁמִי', שנהוג לזהות את מקורה בספר ה'זוהר', החלה להתפשט במנהגי התפילה במהלך המאה השבע עשרה. בעבר סברו כי היא הונהגה לראשונה על ידי יחידים באמצע המאה השש עשרה לערך ובזיקה ישירה לתפוצת ה'זוהר', וכי מאז נפוצה בהדרגה בעקבות הנהגות שהונהגו בחוגי בעלי הקבלה, עד שלבסוף פשטה לקהילות רבות וקנתה לה שביטה בסידורים. ואולם כפי שמתברר במאמר זה, יש להקדים הרבה את שלבי השתקעותה הראשונים של תפילת 'ברִיךְ שְׁמִי' במנהג ואף בסידור, לתארום בצורה שונה משנעשה עד כה, ולחפש את מוצאה של תפילה זו במחוזות אחרים מן המקובל.

לפי עדויות הנדונות במאמר נהגה אמירת 'ברִיךְ שְׁמִי' זמן רב קודם לאמצע המאה השש עשרה, ובראשיתה לא הייתה לה כל זיקה לספר ה'זוהר', לתפוצתו או להתקבלותו. ראיות רבות מסייעות לעמוד על זרותה של התפילה הארמית לספר ה'זוהר' ולשרטט את דרכי שיקועה המלאכותי בנוסחי ה'זוהר'. בעזרת תעודות שנשתמרו בכתבי יד ובאמצעות בירור נוסחיה הקדומים של התפילה מתחקה מחבר המאמר אחר ההקשר ההיסטורי והליטורגי שבו עשויה הייתה התפילה להתהוות.

'ברִיךְ שְׁמִי' מתועדת לראשונה כתפילה מאוחרת, שמקורה לא ידוע, במרחבים גיאוגרפיים שונים בשולי סידורים ומחזורי תפילה או כנספחת אליהם. במשך תקופה ארוכה הילכו נוסחיה המובחנים במחוזות שונים ובלא ייחוס. מאוחר יותר החלו לקושרה לדמותו של ר' שמעון בר יוחאי וכנראה בזיקה לכך הועתקה כמאמר קצר בצד דרשות ארמיות על מנהגי ספר התורה ב'זוהר' לפרשת ויקהל.

בחלקו האחרון של המאמר מועלות השערות אחדות בדבר מקורותיהן הקדומים של 'ברִיךְ שְׁמִי' ומטבעותיה, ונבחנת זיקתה לתפילות הידועות מן הקנון הליטורגי ולמנהגי תפילה עלומים אחרים.

מהדורה לנוסחיה הקדומים של התפילה מובאת בנספח למאמר.